

Heyran İmran qızı Vəkilova

NİTQ ETİKETLƏRİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Nitq etiketləri özündə müəyyən cəmiyyət daxilində insanların bir-birinə münasibətini tənzimləyən nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını əhatə edir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış, nitq mədəniyyətinin başlıca komponentlərindən sayılır.

“Etiket” sözü fransızca “etiquette” kəlməsindən yaranmış, bir mənası “yarlıq”, digər mənası “mərasim” deməkdir. “Etik” sözü isə yunan dilində “adət”, “xasiyyət” mənasındadır.

Dilimizdə müxtəlif mənaları ifadə edir:

1. İctimai yerdə, başqa şəxslərlə ünsiyyətdə olduqda əməl edilən davranış qaydaları
2. Məhsulların üzərinə yapışdırılan yarlıq.
3. Hər hansı cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət forması.
4. Özünü necə aparmaq barəsində qoyulmuş ciddi və möhkəm qaydalar.

Bu sözün yaranması maraqlı tarixi faktla da bağlıdır. Belə ki, Fransa kralı 14-cü Lüdoviqin hakimiyyəti zamanı saraya gələn bütün qonaqlara xüsusi vəərəqlər təqdim edilirdi ki, onların üzərində kral sarayı ərazisinə daxil olan hər kəsin mütləq şəkildə riayət etməli olduğu davranış qaydaları yazılırdı. Müasir dövrdə “etiket” sözü, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm yarlıq mənasında işlədilir, həm də insanların davranışını tənzimləyən, nəzakət qaydalarının məcmusu və norma kimi başa düşülür. “Etiket” termini cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış, mərifət, nəzakət qaydası və forması kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərində mühüm rol oynayır. O, insanlara ayrı-ayrı şəxslərlə, qruplarla müxtəlif səviyyələrdə ünsiyyət yaratmaq üçün ümumi mərifət, ədəb, nəzakət qaydalarından istifadə etmək imkanı verir. Etiketin əsasını sadə davranış qaydaları təşkil edir. Etiket nitq mədəniyyəti, mədəni danışiq, düzgün qrammatik və üslubi qaydalara riayət etməklə yanaşı, həm də vulqar sözlərdən, ifadələrdən, tabulardan imtina olunmasını tələb edir.

Fransız yazıçısı V. Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmədan da gözəl mənzərə vardır, bu insan qəlbinin dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vurmaq üçün gözəl danışmağı bacarmaq lazımdır.

İnsan mədəniyyətinin göstəricisi olan etiket, əsasən, üç tərkib hissədən ibarətdir: xarici görünüş, davranış və nitq etiketi. Bir-birilə sıx bağlı olan bu üç etiket növünün hər biri özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Xarici görünüş etiketinə səliqəli və zövqlü geyim tərz, saç düzüümü və s. əlamətlər daxildir. Məlumdur ki, hər mərasimin öz geyim tərz, var və xarici görünüş etiketinin də tələbi hər hansı bir mərasimə uyğun geyim tərzinin seçilməsidir. Etiketə uyğun səliqəli və zövqlü xarici görünüş insan haqqında xoş təəssüratın yaranmasına səbəb olur. Davranış etiketi insanların cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş müvafiq nitq situasiyasında mədəni ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən etik qaydalar sistemindən ibarətdir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış milli məənəviyyət və mədəniyyətimizin əsas hissələrindən sayılır.

Nitq etiketi cəmiyyətdə müəyyən edilmiş nitq davranışı qaydalarıdır. Ünsiyyətin etik səviyyədə qurulması nitq etiketləri hesabına baş tutur. Nitq etiketləri həyatın bütün sahələrində - ailədə, kollektivdə, ictimai yerlərdə insanın davranış qaydalarını müəyyən edir.

Nitq etiketinə yiyələnmək insanın cəmiyyətdə nüfuz və hörmət qazanmasına, ailə və dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Onlardan düzgün istifadə insanın mədəni səviyyəsi ilə, mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır.

İnsanın etik mədəniyyətinin ən mühüm göstəricisi onun nitqidir. Cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək istəyən insan gözəl nitqə malik olmalıdır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi: söz müqəddəsdir, onu cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, söz kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır, söz var dağa çıxarır, söz var dağdan endirir. Söz bir məlhəmdir, həm də yara.

Antik dövrün qüdrətli loğmanı Hipokrat demişdir: Təbabət üç nəhəngin çiyində dayanır: bitki, bıçaq, söz. Şərqi ən böyük filosofu Firdovsi isə deyib: sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz qalır.

Orta əsrlərin ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi nasir” əsərində gözəl nitqi millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayırdı. O, göstərirdi ki, gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin özünün səlisliyindən, ifadə imkanlarından faydalanmaq lazımdır. N. Tusi nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan düzgünlük, yığcamlıq, ifadəlilik və dəqiqliyə də xüsusi fikir vermiş, dilin qayda - qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. Ona görə, insan bu dünyanın əsrəfi, böyük Allahın zərrəsidir.

Etiket insanların davranışlarını tənzimləyir. Etiket qaydalarını bilən insan asanlıqla ünsiyyət qurur, sabit münasibət yaradır və qarşılıqlı anlaşmaya nail olur. Etika fəlsəfəsi insanın davranışlarını öyrənən elm sahəsidir. Etikanın məqsədi əməldir. Məs: Həqiqəti danışmaq xeyirxahlıqdır, bu fikir bütün cəmiyyətə və insanlara aiddir. Əgər biz qarşımızdakı insandan həqiqəti danışmağı tələb ediriksə, özümüz də mütləq bu qaydalara əməl etməliyik. Öz dövrünün ən görkəmli şəxsiyyəti olan Nəsrəddin Tusi əxlaqi sifətlərin yaranmasını real gerçəklikdə görür. O, əxlaq sisteminə görə insanları dörd qrupa ayırırdı:

O, adam ki, bilir və bildiyini başqalarına öyrədir, alimdir. Ona hörmət edin.

O adam ki, bilir və bildiyinə güvənir, o özündən xəbərsizdir, lovğadır. Onu tənqid edin.

O, adam bilmir və öyrənmək istəmir, o ağılsızdır. Ondən uzaq olun.

Həmçinin, Nəsrəddin Tusi öz əxlaq əsərində qeyd edirdi ki, heç bir insan fəzilət sahibi kimi doğulmur. Məsələn, heç kim müəllim, həkim, dülgər, dərzi kimi dünyaya gəlmir. Həmçinin, əxlaqi sifətlər həyatda sonradan qazanılan keyfiyyətlərdir. İnsanı dörd amil hörmətli edər:

1. Doğruculuq-zinəti həya, camalı mənəvi saflıq, səmərəsi elmdir.
2. Ədəbli olmaq- hörməti artırır.
3. Elmlilik-elmli olmaq insanı yüksəldər.
4. Xoş xasiyyətlilik-insanın xoşbəxtliyidir.

Ünsiyyət zamanı müraciət etikətlərinə xüsusi önəm verilir. Düzgün seçilmiş müraciət forması insanların qarşılıqlı münasibətlərinə güclü təsir göstərir.

Həqiqətən də düzgün əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan xeyirxah insanda müsbət keyfiyyətlər də cəmləşir. Xeyirxah insan mütləq yalançı olmamalıdır, həmçinin, o daim inkişafda olur. Bunlardan əlavə xeyirxah insan başqalarının səhvlərini bağışlamağı bacaran olur. Xeyirxah insan üzrxahlıq etməyi də bacarır. Hal-hazırda dövrümüzdə öz səhvlərini bilib üzr istəməyi bacarmayan insanlara da rast gəlirik. Üzr istəmək isə insanın mənəvi aləminin zənginliyi və onun böyüklüyündən irəli gəlir. Xeyirxah insan yardımsevər olur, əzaba, əziyyətə qatlaşır və heç vaxt lovğalanmır. Özünü başqalarından üstün tutmur.

Cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini əks etdirən davranışlar etikanın kateqoriyasıdır. Bunlara xeyir və şər, borc və vicdan, namus, qürur, xoşbəxtlik aiddir. Xeyir və şər insanın fəaliyyətini və davranışlarını qiymətləndirir. İnsan həyatda xeyirlə yanaşı şərlə də üz-üzə gəlir. Şər insanların zərərinə olan keyfiyyətlərdir. Buna kobudluq, özbaşnalıq, dələduzluq və s. aid etmək olar. Borc əxlaq kateqoriyasının ən mühümüdür. Borcunu yerinə yetirən davranış etikasını dərk edir. Məsələn: peşəkar işçi öz borcunu anladığında, o istehlakçıya qayğı ilə yanaşır və öhdəliklərini yerinə yetirir. Vicdan insanın mənəvi hakimidir. O, insanı məsuliyyətsiz olmağa qoymur. Namus kateqoriyasında insan öz kimliyini dərk edir və qiymətləndirir. Həmçinin namus insanı təmiz adını qorumağa yönəldir. Qürur kateqoriyasında insan bütün tamlığı ilə özünü dərk edir və qiymətləndirir. Qüruru olmayan insan başqalarının qürurunu da qoruya bilməz. Hər bir insan öz həyatının mənasını dərk etməlidir və onu qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Həyatın mənasını dərk etməyən insan mənən məhvə məhkumdur.

Düzgün əxlaqi qaydalara yiyələnən insan hər zaman xoşbəxt olur. Etikanın əsasını sadə davranış qaydaları təşkil edir. Ünsiyyət zamanı insanların daxili mənəvi aləmi və zahiri geyimi, özünü mərifətli aparmaq bacarığı bir-birini tamamlamalıdır. Həmçinin diqqətlik, qayğıkeşlik, ehtiyac olana kömək etmək, dinləmək bacarığı da etikət qaydalarına aiddir.

Etiket milli tarixi kateqoriyadır. O, xalqın milli-mənəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Zaman keçdikcə yeni əxlaqi-etik normalar yaranır, keçmiş nitq etikətləri dəyişir, ancaq hər bir xalqa məxsus olan, onun nitq mədəniyyətinin göstəricisi olan cəhətlər qorunub saxlanılır. Məsələn, bizdən yaşca böyüklərə "Siz" deyərək müraciət edirik. Bu hörmət əlaməti sayılır. "Divani lüğət-it-türk"ün yaradıcısı M. Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəci kiçiklərə "sən", böyüklərə isə "siz" deyərək müraciət edirlər.

Deməli, Azərbaycan etikətində "siz" müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi deyil, tam milli xüsusiyyətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda "sən" deyərək müraciət olunması bütün hallarda insanlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Bu müraciət formasından "sən"ə əsasən öz yaşadılarımıza, yaxınlarımıza, dostlarımıza müraciətdə istifadə edə bilərik.

Ünsiyyət zamanı müraciət etikətlərinə xüsusi önəm verilir. Düzgün seçilmiş müraciət forması insanların qarşılıqlı münasibətlərinə güclü təsir göstərir.

Müraciətin özünəməxsus məqamları vardır. Bu zaman şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, mövqeyi, nitq aktının baş verdiyi məkan (ev, tədris ocağı, idarə, müəssisə, küçə, və s.) müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibət (rəsmi münasibət, dostluq və ya qohumluq münasibəti və s.) nəzərə alınmalıdır.

Müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibət (rəsmi münasibət, dostluq, qohumluq və s.) nəzərə alınmalıdır. Etik davranışlar ümumdünya prosesidir. Bütün xalqlar öz mənəviyyatlarına, təfəkkürlərinə uyğun etik davranışlara malikdirlər.

Bundan əlavə, rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə istifadə edilən müraciət formaları mövcuddur. Nitqdə "xanım", "bəy", "cənab", "müəllim" kimi müraciət formaları daha çox rəsmi xarakter daşıyır. Bunlardan - "xanım" və "bəy" sözlərindən rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq qadınlara və kişilərə müraciət zamanı istifadə olunur.

"Müəllim" sözü də ünsiyyətdə geniş şəkildə istifadə olunan müraciət formasıdır. Bu sözdən adətən təlim-təربiyə ilə məşğul olan adama, həmçinin rəsmiyyət və hörmət əlaməti kimi digər sənət sahiblərinə müraciət zamanı istifadə oluna bilər. Lakin bəzən "müəllim" müraciət formasından uyğun olmayan məqamlarda yersiz istifadə olunur. İşindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq, istənilən adama bu adla müraciət olunur. Bu cür uyğunsuz münasibət, təbii ki, "müəllim" sözünə, onun ifadə etdiyi mənaya, məzmununa xələl gətirir, onu hörmətdən salır.

Son dövrlərdə yazılı və şifahi nitqdə "cənab", "cənablarına", "zati- aliləri" kimi yeni müraciət formaları işlənir. Məsələn, cənab nazir, cənab səfir və s. Bu ifadələr, əsasən, yüksək dairə və məqamlarda istifadə olunur. "Rəis" sözü ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir.

Bundan başqa əvvəllər dilimizdə sıxışdırılan "yoldaş", "vətəndaş" kimi müraciət formalarının istifadə olunmasına son vaxtlar az təsadüf olunur. Ünsiyyət zamanı istifadə olunan ana, ata, oğlum, qızım, ay bala, anam-bacım, bacı, baci oğlu, qardaş, qardaş oğlu, əmi, əmioğlu, xala, xala oğlu, dayı, dayı oğlu, nənə, baba, dedə, ağsaqqal, eloğlu, elqızı, gəlinbaci, qohum, əzizim və s. kimi müraciət formaları daha çox qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Bu müraciət formaları təkcə qohum və tanış deyil, bəzən tanış olmayan insanlara da ünvanlana bilər. Məsələn, müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa oğlum, qızım, bala, əzizim kimi sözlərlə müraciət edə bilərlər.

Hər bir görüş, danışiq salamlaşma ilə başlayır. Salamlaşma nitq etiketinin ən vacib formalarından biridir. Onun köməyi ilə ünsiyyətə girənlər arasında əlaqə yaradılır. Görüşmə zamanı ən sadə salamlaşma forması Salamdır.

Salamlaşma bəzən qeyri-verbal vasitələrlə-müxtəlif jestlərlə müşayiət edilir. Bura əl sıxmaq, əli qaldırmaq, baş əymək, bədəni bir qədər irəli əymək və s. kimi jestlər aiddir. Ən çox istifadə olunan jest əlsıxmaqdır. Lakin bu zaman müəyyən etiket normalarına əməl etmək tələb olunur. Əgər görüş kişi ilə qadın arasında baş verirsə, kişi qadının əl uzatmasını gözləməlidir. Əgər bu baş vermirsə, kişi yüngülcə baş əyməklə kifayətlənə bilər. Salamlaşma zamanı özünü aparmaq tərzı də çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, salamlaşmaq üçün sağ əlini irəli uzadıb, sol əlini cibində saxlayan, ya da üzünü kənara çevirib başqası ilə söhbətinə davam edən insan qarşı tərəfdə xoş təəssürat oytatır. Bütün bunlar ədəbsızlık əlaməti sayılır.

Görüşmə etiketlərindən sonra hal-əhval etiketlərindən istifadə olunur. Məsələn, "Necəsiniz?", "Əhvalınız necədir?", "Nə var, nə yox?", "evdə - eşikdə nə var, nə yox?", "Görünmürsən?", "Neynirsən?", "Salamatlıqdır?", "Aya-günə dönmüsən!" və s.

Təbrik insana və ya təşkilata qarşı diqqət əlamətidir və burada hər şeydən əvvəl vaxtında və fərdi şəkildə təbrik etmə mühümdür.

Kədərli situasiya ölümle, təbii fəlakətlə, terror aktı ilə, müflisləşmə, bədbəxtlik, bəla gətirən digər hadisələrlə bağlıdır. Belə hallarda başsağlığı verilir. Başsağlığı quru, rəsmi olmamalıdır, səmimiyyətlə ifadə edilməlidir.

Sualların verilməsindən əzəkarət qaydaları gözlənilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində bəmunasibətlə deyilir: "Qarşımızdakıların söhbətlərini diqqət və ciddiyyətlə dinləməliyik".

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münasib olar: Zəhmət olmasa, deyin görüm: Zəhmət olmasa, başa salın: Deyə bilməzsiniz ki ...: Sizin fikrinizi bilmək olar? Sizə zəhmət vermək istəyirəm: Sizə bir sual vermək olar? Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, birdə təkrar edin: Zəhmət olmasa, nümunə göstərin: Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir? Siz buna əminsinizmi? və s.

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, nətiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin mimikasında əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir. Danışan sözünün axırında dinləyicilərə razılıq əlaməti olaraq, belə ifadələrdən istifadə edə bilər: "Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm": "Sizi yordum, vaxtınızı aldım" və s.

Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliyin təzahürüdür. Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni insan üçün olduqca vacibdir. "Dinləməyi bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir" (Ə.M. Bəhmənyar). Mustafə Kamal Atatürk analara müraciətlə deyirdi ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətəndaş olsun, ona təkcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına istənilən səviyyədə sahib olmayan insanların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi - məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol. Nə qədər yerinə düşən kəlamdır.

Nəticə olaraq, el arasında bir deyim vardır: "İnsanı geyimi ilə qarşılayıb, ağlına görə yola salarlar". İnsanın əhval - ruhiyyəindən və psixoloji vəziyyətindən asılı olmayaraq, etiketin tələblərinə həmişə əməl olunmalıdır.

Buna görə də etiket qaydaları nitq mədəniyyətimizin əsas göstəricisi kimi danışiq dilimizdə və davranışımızda çox vacibdir. Əməl etmək isə hər bir insanın vacib vəzifə borcudur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İlhamə Hacıyeva, Nailə Məmmədova, Sultan Seyidova. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2024.
2. Nadir Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (Ali məktəblər üçün dərslük) Bakı, "Elm və təhsil" 2021.
3. Vəliyulla Cəfərov. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya
4. Bakı, 2021.
5. Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya
6. Bakı, 2020

Açar sözlər: etiket, ünsiyyət, mərifət, mentalitet, davranış, ədəb.

Xülasə:

Cəmiyyətdə insanların bir-biri ilə münasibətini tənzimləyən nitq etiketləri nitq mədəniyyətinin ən əsas göstəricisidir. Hər bir insan ünsiyyət prosesində nitq etiketlərinin mahiyyətini mənimsəməli, nitqindən, davranışından düzgün istifadə yolu ilə mənsub olduğu xalqın milli dəyərlərini qorumaqlı və həyata keçirməlidir.

Резюме:

Речевой этикет, регулирующий взаимоотношения людей друг с другом в обществе, является важнейшим показателем речевой культуры. Каждый человек должен овладеть сутью речевого этикета в процессе общения, защищать и реализовывать национальные ценности народа, к которому он принадлежит, посредством правильного использования своей речи и поведения.

Summary: